

YAKIN DOĐU ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
JOURNAL OF THE NEAR EAST UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY

Yıl 3, Cilt 3, Sayı 2, Güz 2017

MANZUM BİR ŞEMÂ'İL-İ ŞERİF ÖRNEĞİ OLARAK MEHMET FAHRİ PAŞA'NIN BERGÜZAR-I RAMAZAN ESERİNDE YER ALAN ŞEMÂ'İL-İ ŞERİFİ

İdris SÖYLEMEZ*

Makale Geliş: 10.09.2017

Makale Kabul: 11.11.2017

Öz: Bu çalışmada Mehmed Fahrî Paşâ'nın (1860-1932) hayatı, sanatı ve eserleriyle ilgili bilgiler paylaşarak onun tarafından yazılmış manzum Şemâ'il-i Şerif bütün özellikleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca ilim âleminde yeterince bilinmeyen bu eserin; şairi, içeriği, üslubu, biçimsel özelliklerinin ayrıntılı bir şekilde tanıtılması amaçlanmıştır. Bu çalışmamızda evvela Şemâil ve hilye kavramları hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra Türk edebiyatında yazılmış olan mensur ve manzum hilyeler ve yazarları ismen zikredilmiş, ardından Mehmed Fahrî Paşâ'nın hayatı, eserleri ve yazmış olduğu hilyesi hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmamızın sonuna da hilyenin metni eklenmiştir.

Anahtar kelimeler: Peygamber, Şemâil, Hilye, Mehmed Fahrî Paşa,

Abstract: With this study, we aim to share knowledge on the life, art and works of Mehmed Fahrî Pasha (1860-1932); to reveal all the characteristics of the poetic Şemâil-i Şerif which is written by himself; and to introduce its poet, content, style, formal features, in a detailed way, all of which isn't known well in scientific areas. In this context, first of all we give knowledge on the concepts of Şemâil and hilya. And then, we mention by name about the poetic and prosaic hilyas which is written in the Turkish Literature and their writers. And finally, by giving knowledge on the life, works and the hilya of Mehmed Fahrî Paşa we add the the text of hilya at the end of our study.

Key Words: Prophet, Şemâil, Hilya, Mehmed Fahrî Paşa

GİRİŞ

Arapça'da "şml (شمل) kökünden gelen kelimenin çoğulu "şemâil", (شمائل) dir. Burhân-ı Kâti'da şekl ve şemâil¹ olarak tanımlanan kelimenin sözlük anlamı: "huy, tabiat, tavır, ahlak" olarak kaynaklarda yer almaktadır.²

* Dr., Malatya İmam-Hatip Lisesi, Edebiyat Öğretmeni.

1 Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Kâti*, TDK, Yayınları, Ankara 2000. s. 723.

2 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, s. 784.

Kaynaklarda daha farklı anlamları karşılayacak şekilde kullanılıyor olmakla beraber genellikle ahlak anlamını karşılar şekilde kullanılmaktadır. Uhdesinde pek çok anlamlar barındırır da (شما) kelimesi Hz. Peygamberin beşeri tarafını, sosyal hayat tarzını, davranışlarını, ahlakını, şahsiyetini ve bazen de bedeni özelliklerini ihtiva edecek şekilde kullanılmaktadır.³ Yine ilk dönemlerde bu kelimenin yerine Hz. Peygamberin beşeri özelliklerini belirtmek için Sıfatü'n-Nebî,⁴ Menâkıb,⁵ Fezâil⁶ kavramları kullanılmaktaydı. Dinî edebiyatımızda önemli bir yer sahibi olan şemâiller, sadece Hz. Peygamber için yazılan eserlerdir. Bu alanda yazılan ilk eser Tirmizi, *Eş-Şemâilü'n-Nebeviyye ve'l-hasa'ülü'l- Mustafaviyyedir*: Arap edebiyatında yazılan belli başlı şemâil ve hilye şöyle sıralanabilir: İmam Beyhaki, *Delâilü'n-Nübüvve*; Hafız-ı Isfahâni, *Tarih-i Isfahân*; Cemâled-din Hafız Abdurrahman, *Vefâfi'l-fezâil-i Mustafa*; Kadı İyâz'ın *Sifâ-yı Serîfi*, El-Mâlâti, Süreycâ b. Muhammed b. Süreycâ Zeyn' ddin el-Mısri (ö. 788/1386), *Halbetü'l-Muktefâ fi-Hilyeti'l-Mustafâ*; Abdül-Ganî b. İsmâil en-Nablûsi, *İzâiletü'l-Hâfâ an Hilyeti'l-Mustafâ*; Abdurrahman b. Abdülkadir el-Geylânî, *Mir'âtü'l-Hüsni'l-Bâdi fi-Hilyeti'r-Rasûli's-Şâfi*.⁷ Yukarıda verdiğimiz bilgilerden hareketle her ne kadar şair eserine *Şemâil* ismini vermişse de aslında burada Hz. Peygamber'in bedeni yani dış özelliklerini ele alıp anlatmıştır. Bu sebeple metin bir *Şemâil* değil hilyedir. Fakat bununla beraber hilye konusunda önemli bir tez hazırlayan Mehtap Erdoğan'ın tespitinin konunun daha iyi anlaşılması için burada zikredilmesinin önemli olduğunu düşünmekteyiz “Elimizdeki bütün hilye metinlerini incelediğimizde aslında şairler arasında her iki kavramın yani hilye ve *Şemâil* kullanımında bir farkın gözetilmediğini söyleyebiliriz. Hilye sairleri manzumelerinde hilye kelimesi ağırlıklı olmak üzere her iki kavrama da yer vermişlerdir. Örneğin, Bosnalı Mustafa, bir beyitte hilye bir başka beyitte *Şemâil* kavramını kullanmış, *Şemâil* kavramına da “Hz. peygamberin vasiyları” anlamını yüklemiştir”⁸ bu açıklama: Her iki kavramın tarihi seyir içerisinde birbirinin yerine kullanılmış olduğunu bize göstermektedir. Bununla birlikte *Şemâil* sadece Hz. Peygamber için yazılan edebî eserler iken, hilyeler aynı zamanda Hz. Peygamberin dışında önemli kişi ve şahsiyetler için de aleme alınabilen edebî eserlerdir.⁹ Bu sebepten burada hilye

3 Yaşar Kandemir, “Şemâil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt. XXXVIII, İstanbul 2010. s.497-500/ Ali Yardım, *Peygamberimizin Şemâli*, Damla Yayınları, İstanbul 2009, s. 29.

4 İmam Malik, *el- Muvatta*, Çeviren Abdülvahab Öztürk, Kahraman Yayınları İstanbul 2013, s., 290-299.

5 *Sünnen-i Tirmizi*, Menâkıb, 1-20, yay haz., Abdullah Parlayan, Konya Kitapçılık, Konya 2007.

6 Müslim, *Sahih-i Müslim*, Fezâil, Çev. Beşir Eryasoy, Karınca Yayınları, İstanbul 2013. fezâil, 1-142.

7 Yaşar Kandemir, *agmd*..s. 47-54.

8 Mehtap Erdoğan, *age*., s.7.

9 Ali Yardım, “Hilye-i Saadet, Peygamber Efendimizin Yaratılış Güzellikleri”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl 7, Sayı 4, İzmir 1978, s. 5.15.

türü ile alakalı olarak da bazı bilgiler vermek, konunun anlaşılması için faydalı olacaktır:

Hilye, Türk-İslam edebiyatının dini manzum-mensur türlerinden olup Hz. Peygamberin dış özelliklerini yani fiziksel özelliklerini ele alıp inceleyen eserlerdir. Kelimenin suret, insanın dış görünüşü, vasıflandırmak ve yaradılış gibi anlamları söz konusudur.¹⁰ Bu anlamların sözlüklerde şu şekilde kullanıldığını görmek mümkündür: Kamus-i Türki'de, 1. Süs, zînet, zib. 2. Sıfât-ı hasene, sûret-i hasene. 3. Fahr-i kâ'inat efendimizin evsâf-ı mübârekesi";¹¹ Lüğat-ı Cüdi'de 1. Zinet: 2. Sıfât-ı hasene, hilkât-i hasene. 3. Sıfât-ı serife-i peygamberi. Bu sıfât-ı serifeyi havi kitap, levha, hilye-i Hâkânî, hilye-i serife;¹² Mükemmel Osmanlı Lüğatında, 1. Zinet. 2. Hilkat-i hasene, sûret-i hasene, sıfât-ı hasene. Hz. peygamberin sıfât-ı serifesi. Bu sıfât-ı celileyi havi kitap, levha: Hilye-i Hâkânî;¹³ Ferit Develioğlu'nda, (a.i.) 1. süs, zînet, cevher. 2. güzel sıfâtlar. 3. güzel yüz. 4. Hz. Muhammed'in vasıflarını ve güzelliklerini anlatan manzum veya mensur eser.¹⁴ Yukarıda verilen tanımlardan hareketle söz konusu sözcüğün hem dış görünüş hem de iç görünüşü yani manevi karakteri karşılar şeklinde metinlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte güncel kullanımındaki sözlüklerde bu kavramın "Hz. Muhammed'in şekil ve Şemâ'ili, yazılı levha"¹⁵ anlamlarıyla kullanıldığını görmekteyiz. Yukarıdaki anlamların tamamını ek olarak hilye kavramı, Hz. Peygamberin boyu, gözü, saç, saç rengi, parmaklarının uzunluğu, yanakları, ses tonu, tavri ve davranışını karşılar olarak kaynaklarda yer almaktadır. Edebî eserlerde ise kelimenin gerçek anlamından ziyade mecaz anlamlarıyla daha yaygın bir kullanıma sahip olduğunu görmek mümkündür. Bununla beraber hilye kelimesi, İslam edebiyatı sahasında öteden beri Hz. Peygamberin dış görünüşünü ele alıp işleyen eserleri karşılamak için kullanılmıştır.¹⁶

1. HİLYELERİN YAZILIŞ NEDENLERİ

Hz. Peygamber'in Kur'an'dan hareketle söylediği ve Kur'an tefsiri şeklinde tanımlayabileceğimiz hadisler, medeniyetimizin kuruluşu bakımından son derece değerli kabul edilmiştir. Kuşkusuz bu denli önemli ol-

10 Mehtap Erdoğan, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, Kitabevi, Yayınları, 2012 İstanbul, s. 5-6.

11 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, .s.558.

12 İbrahim Cüdi Efendi *Lüğat-i Cüdi*, hzl. Prof. Dr. İsmail Parlatır vd. TDK, Yayınları, Ankara 2006, s.179.

13 Ali Nâzzima- Faik Reşâd, *Mükemmel Osmanlı Lüğati*, hzl. Necat Birinci vd. TDK Yayınları, Ankara 2009, s.142.

14 Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998, s. 517.

15 *Türkçe Sözlük*, TDK, Yayınları, Ankara 1998, s. 892.

16 Ali Yardım, *age.*, 46/İsmail Karagöz, *Dini Terimler Sözlüğü*, DİB., Yayınları, Ankara 2015, s. 260.

maları sadece din âlimlerini değil aynı zamanda şair ve edebiyatçıları da etkilemiş, onların da eserlerinin ana malzemesini teşkil eder olmuştur. Zaten Hz. Peygamber'in sözlerinin her biri birer edebî şaheser olarak karşımızda durmaktadır. Onun belağati ve fesahatiyle söylediği cümlelerin her biri sanatkar insanların zihin dünyası kadar gönül dünyasını da harekete geçirmiştir Yani onun söz ile mana arasındaki uyumu gözeticeği kabul edilmiş ve bu sebepten onun "Cevamiu'l-Kelim" özelliğine sahip olduğu ulemaca kabul görmüştür.¹⁷ İşte Hz. Peygamber'in sözlerindeki bu letafet birçok şair ve edibi derinden etkilemiş ve Arap Edebiyatı kadar, Fars ve Türk Edebiyatlarında da şairleri bu kaynağa dayalı eser vermeye yönlendirmiştir. Bu durum Hz. Peygamber'in hadislerinin edebî konulara kaynaklık etmesine yol açmıştır. Bu nedenle Türk-İslâm Edebiyatında üzerinde en fazla durulan konu Hz. Peygamber ve onunla ilgili mevzular olmuştur. Hz. Peygamber'in örneklik teşkil eden güzel ahlaki ele alınıp incelenmiştir ki bu anlamda hadislerin kaynaklık eden edebî türlerden biri de şüphesiz hilye türüdür.

Kaynaklarda zikredildiği üzere hilye türünün ortaya çıkması şu rivayete dayanmaktadır. Ali b. Ebi Talib'ten (ra) rivayet edilen bu hadiste: "Resulullah (sav) söyle buyurmuştur: "Benden sonra hilyemi gören beni görmüş gibidir. Kim bana olan sevgi ve özlem ile hilyeme bakarsa Allah ona cehennemî haram kılar. O kişi kabir fitnesinden emin olur, mahşer günü çıplak olarak hasredilmez." Resulullah doğru söylemiştir."¹⁸ Hz. Peygamber kendisinden sonra hilyesini gören kişinin, kendisini görmüş gibi olacağını, ona özlem duyarak bakan kişiye Allah'ın cehennemî haram edeceğini ve onu kabir fitnesinden emin kılacağını, kıyamet gününde çıplak olarak haşır etmeyeceğini söylemiştir.¹⁹ Bu hadisten hareketle bir gün Müslümanlar arasından ayrılıp gidecek olan Hz. Peygambere olan özlemi dindirmek ve onu daha sonra gelecek olan nesle tanıtmak amacıyla aslında bu kabil eserlerin ortaya konulduğunu söylemek mümkündür. Aslında kaynaklarda yine zikredildiği üzere, sonraki neslin peygamberi gören ilk nesle Hz. Peygamberin dış görünüşü ve yaşantısı ile alakalı kimi sorular sordukları ve bu sorulara verilen cevapların bu tarz eserlerin oluşmasında etkili olduğu rivayet edilmektedir.²⁰ Hilyelerin yazılışına kaynaklık eden birinci temel etken bu rivayet olsa da, Mehtap Erdoğan hilyelerin yazılma sebebi olarak şu sebepleri de zikretmektedir: *Hz. Peygamber Sevgisi*,

17 İbrahim Bayraktar, *Edebi ve İlmî Açından Hadis*, Işık Yayınları, İzmir 1993, s. 50-68;/ Adem Dölek, *Edebi Açından Hadislerle Teşbih ve Temsiller*, Ekev Yayınları, Erzurum, 2001, s. 33.

18 İbni Abdulber, *El-İstiyâb Fi-Ma'rifeti'l-Ashâb*, Tahkik, Ali Muhammed Bicâvi, Daru'l-Ciyil Beyrut c.3, s.1102.

19 Ali Yardım, agmd.,s.15.

20 İskender Pala, *Hilye-i Saadet*, Kapı Yayınları, İstanbul 2013, s. 3-7.

*İslamiyette Resmin Yasak Olması, Hz. Peygamberin Vasiyeti, Hz. Peygamberi Rüyada Görme Arzusu, Hz. Peygamberi Rüyada Görüp Hilye Yazmak, Hilyelerin Koruyucu Özelliği, Hz. Peygamberin Şefaatine Vasil Olma İsteği, Hakani'nin Etkisi, İstek Üzerine Hilye Yazma, İyi Bir Eser Bırakarak Gelecek Nesiller Tarafından Anılma Arzusu, Mecliste Yüksek Sesle Okunması İçin Hilye Yazılması.*²¹

2. TÜRK-İSLAM EDEBİYATINDA HİLYE

Edebiyatımız açısından bu kavram, Hz. Peygamberin fiziksel tanımlanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber kimi hilyelerde Hz. Peygamberin dış görüntüsüyle yani kıyafetiyle alakalı yapılan tasvirler veya ruhsal dünyası ile alakalı olarak yapılan tahliller hilyenin tanımına ciddi bir derinlik ve zenginlik kazandırmıştır. Söz konusu bu eserler, Hz. Muhammed'in fiziksel özelliklerinin yanı sıra onun güzel huyunu, ahlakını, karakterini ve sıfatlarını ele alıp ortaya koyan eserlerdir. Kimi şairler bunlara ilaveten Hz. Peygamber'in kıyafetlerini de anlatmaktadır. Bu tür, aynı zamanda diğer peygamberlerle birlikte, dört halifenin, aşere-i mübeşşerinin, Hz. Hasan ve Hüseyin'in yanı sıra bazı ashap ile tarikat kurucularının da evsafı ve onlarla ilgili bazı hususları da içermektedir.²² Burada görüldüğü üzere Hz. Peygamber dışında başka kişi ve şahıslar için de yazılsa da bu alanda yazılan edebî türlerin aslı Hz. Peygamberle ilgili olma durumunu kaybetmemiştir. Böylece hilye denilince akla gelen Hz. Peygamberin hilyeleridir. Hilyeler genellikle mesnevi nazım şekli ile kaleme alınan manzum eserler olduğu gibi, manzum-mensur veya mensur olarak da yazılanları da bulunmaktadır. Ayrıca makalemizde ortaya koyduğumuz üzere modern edebiyat içerisinde de serbest nazım şekli kullanılarak hilyelerin yazıldığını görmek mümkündür. Bununla beraber Arap edebiyatında sadece mensur olarak var olan Şemâil ve hilye türünde İran edebiyatında ise hiçbir eserin ortaya konulmadığı dikkat çekmektedir.²³

Türk edebiyatında mevlid, miraciye, kırk hadis gibi edebî türlerde olduğu gibi hilye ve Şemâil konusunda da hem mensur, hem mensur-manzum ve manzum olarak eserler ortaya konulmuştur. Hilye ile ilgili olarak 15. Yüzyıldan 20. Yüzyıla kadar çok sayıda eserin ortaya konulduğunu görmek mümkündür. Bu alanda Türk edebiyatında yazılan ilk manzum hilye Şerifi'ye ait olan "*Risâle-i Hilyeti'r-Resûl*"dür.²⁴ Kendisinden sonraki

21 Mehtap Erdoğan, *Age.*, s. 17.

22 Zülfikar Güngör, *Türk Edebiyatında Türkçe Manzum Hilye-i Nebîler ve Nesimî Mehmed'in Gülistân-ı Şemâil'i*, (Yayımlanmamış Dr. Tezi), Ankara Üniversitesi, SBE., Ankara, 2000. Mehtap Erdoğan, *age.*, s. 6.

23 İskender Pala, *age.*, s. 3.

24 Zülfikar Güngör, "Bir edebî Tür olarak Hilyeler", *Bir Kutlu Doğum Şaheseri Mevlid ve Süleyman Çelebi*, TDV. Yay. Ankara 2010. s. 78.

manzum hilyelerin yazımına etkiye bulunan en meşhur çalışma Hâkânî Mehmed Efendi'ye ait olan "*Hilye-i Hâkânî*"dir.²⁵ Hilye-i Hâkânî'nin en önemli özelliği bu türün Türk edebiyatında açısından yol açıcı bir değerinin olmasıdır. Bu hilyeden sonra Türk Edebiyatında manzum olarak hilye yazan belli başlı şairleri ve eserlerini şöyle sıralamak mümkündür:

15. yy. Seyyid Nesimî, *Hz. Muhammed Hilyesi*; Dede Ömer Ruşenî, *Hz. Muhammed Hilyesi*; Yazıcıoğlu Mehmed, *Hz. Muhammed Hilyesi*; 16. yy. Şerîfî, *Hz. Muhammed Hilyesi*; Hâkânî, *Hz. Muhammed Hilyesi*; Merâmî, *Hz. Muhammed Hilyesi*; Hızrî, *Hz. Muhammed Hilyesi*; 17. yy. Mehmed Es'ad Efendi, *Hz. Muhammed Hilyesi*, Mehmed Es'ad Efendi, *Dört Halife Hilyesi*; Nüvâzî, *Hz. Muhammed Hilyesi*, Cevrî, *Dört Halife Hilyesi*; Bosnalı Mustafa, *Hz. Muhammed Hilyesi*; İdi, *Hz. Muhammed Hilyesi*; Nesâtî, *Peygamberler Hilyesi*; Güftî, *Asere-i Mübeşşere Hilyesi*; Nahifî, *Hz. Muhammed Hilyesi*; Lütî Çelebi, *Mevlana Hilyesi*; Hayrullah Hayri, *Hz. Muhammed Hilyesi*; 18. yy: Na'tî, *Aşere-i Mübeşşere Hilyesi*; Safhî, *Dört İmam Hilyesi*; Râzî, *Hacı Bayram-ı Veli Hilyesi*; Nahifî, (*Hicret-name*) *Hz. Muhammed Hilyesi*; Salahî-i Uşşâkî, *Hz. Hasan-Huseyin Hilyesi*; Ârif Süleyman, *Hz. Muhammed Hilyesi*; Hâkim Seyyid Mehmed, *Hz. Muhammed Hilyesi*; Şâkir Mehmed Efendi, *Aşere-i Mübeşşere Hilyesi*; 19. Yy: Selâmî, *Hz. Muhammed Hilyesi*; Hanyalı Nûrî, *Hz. Hasan-Huseyin Hilyesi*; Mehmed Necib Efendi, *Hz. Muhammed Hilyesi*; Abdullah Ferdî, *Hz. Muhammed Hilyesi*; İsmail S. Kemal Paşa, *Hz. Muhammed Hilyesi*; 20.yy: Bursalı Rızâ Dede, *Mevlana Hilyesi*; Rızâ, *Şazeli Hilyesi*; Mustafâ Fevzî, *Hz. Muhammed Hilyesi*; Âşık Kadri, *Hz. Muhammed Hilyesi*; M. Fehmi Gerçekler, *Hz. Muhammed Hilyesi*, Tâhirü'l-Mevlevî, *Mevlana Hilyesi*; Hayreddin Karaman, *Hz. Muhammed Hilyesi*.²⁶

Türk-İslam Edebiyatında yazılan mensur hilyeler ise şunlardır. Şeyhülislâm Hoca Sadettin Efendi, *Hilye-i Celile ve Şemâil-i 'Aliye*; Abdullah b. Şâkir b. Mustafa Elbistânî Yemlihâ-zâde, *Hilyetü'ş Şerîfe ve'n-Na'tu's-Seyyime*; Ahmed b. Receb el-İstanbulî, *Nüzhetü'l-Ahyâr Ft-Şerh-i Hilyeti'l-Muh-tar*; Ahmet Şemsî Halvetî, *Hilye-i Şerîfe*; Akkirmânî Mehmed Efendi, *Şerhu Hilyeti'n-Nebî*; Ali Molla, *Hilye-i Şerîf-i Rasulullah*; Fethi Mehmet Ali Efendi, *Hilye-i Saâdet Tercümesi*; İbn-i Kemâl Paşa, *Hilye-i Şerîfe Şerhi*; İsmâil Sadık Kemal b. Muhammed Vecihî Paşa, *Hilye-i Şerîfe-i Cenâb-ı Peygamber*; Mantukî Mustafa Efendi, *Mufassal Hilye-i Şerîfe*; Müstakim-zâde Süleyman Sa'düddin Efendi, *Hilye-i Nebeviyye ve Hulefâ-i Erbâ'a*; Vahdî İbrahim b. Mustafâ, *Terceme-i Hilye-i Şerîf*, Vecdî Ahmed, *Hilye-i Nebî*.²⁷

25 Mehmet Atalay, "Hâkânî ve Hilyesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 1991, s. 29-49.

26 Mehtap Erdoğan, *age.*, s. 10-11.

27 Zülfikar Güngör, *age.*, s. 76-77.

3. MEHMED FAHRÎ PAŞA'NIN HAYATI, SANATI VE ESERLERİ

1860 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Mehmed Fahrî Paşa'nın babası Amasya muhasebecisi Süleyman Bey, annesi ise İhsan hanımdır.²⁸ Kaynaklarda dedesi Tarikat-ı Alîyye-i Sa'diyye meşâyihinden Yahya Efendi'nin müderris olduğu bilgisi yer almaktadır. Şairin babası Süleyman Efendi, bugün Bulgaristan sınırları dâhilinde kalan Rusçuk'ta dünyaya gelmiştir. Şairin babasının sıbyan mekteplerinde mürettep derslerin yanı sıra Arapça ve Farsça hususlarında da eğitim aldığı kaynaklarda zikredilmektedir. Süleyman Bey, daha sonraları ise devletin çeşitli kademelerinde farklı görevlerde (Silistre Eyaleti Mal Kalemi, Silistre Eyaleti Meclis Kâtipliği, Tuna Vilayeti Tahrirat Kalemi, Selanik Vilayeti Meclis-i Temyiz Kâtipliği, Tolcu Sancağı Meclis-i Temyiz Kâtipliği, Gelibolu Mutasarrıflığı, Haremi Şerif Müdüriyeti, Amasya Defterdarlığı) bulunmuştur.²⁹ Son olarak Amasya defterdarlığı görevinde iken emekliye ayrılmıştır. Emekli olduktan sonra İstanbul'a gelmiş ve buraya yerleşmiştir.

Mehmed Fahrî Paşa'nın ismi kimi kaynaklarda Fahrî Süleyman Efendi olarak da zikredilmektedir.³⁰ 1184 tarihinde Zehra Hanım'la dünya evine girer.³¹ Kaynaklarda ilk ve ortaöğretimi dönemi ile alakalı bilgiler yer almamaktadır. Yükseköğrenimine Tıbbiyede devam eden şairimiz, 1883'te Askerî Tıbbiyeyi birincilikle bitirip girdiği sınavı kazanarak tıp alanında eğitim görmek üzere Almanya'ya gönderilmiştir. Burada iki yıl kalan şairimiz Berlin Tıp fakültesinde 1890 yılında Müdavat-ı sıhhiye yani farmakoloji alanında eğitim görmüştür.³² İki yıl sonra ülkeye döndüğünde tıbbiyeye müderris muavini olmuştur. Müderrisin vefatı ile beraber aynı okulun bünyesinde müderris olarak 28 sene görevde kalmıştır. Yurda döndükten sonra tıbbiyedeki göreviyle beraber Halkalı Ziraat Mektebi, Baytar Mektebi ve Ecza okulunda da öğretmenlik görevlerinde bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.³³ Meşrutiyetin ilanının hemen akabinde ordu saflarına katılmış ve burada askeri hekim görevinde bulunmuştur. Evvla Selanik istasyonuna askeri doktor olarak atanır.³⁴ Bu dönemde ilkin askeri tıbbiyede hijyen bölümünde binbaşı ardından farmakoloji bölümü başkanlığına yarbay olarak atanır.³⁵ Bu dönemde başta malumat dergisi olmak üzere bazı gazete ve dergilere tıp ile alakalı yazılar gönde-

28 Kazancıgil Aykut, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye)* Özel Yayınları Divi Matbaası, 1. Bsk., c.2.İstanbul 1991, s.19.

29 Abdullah Acehan, *Halit Fahri Ozansoy Hayatı Eserleri Sanatı*, Sakarya Üniversitesi SBE.,(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 1998,s.23.

30 Abdullah Acehan, *age.*, 23.

31 Abdullah Acehan, *age.*, 23.

32 *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, c. 4 İstanbul, 2004.

33 Abdullah Acehan, *age.*, 24.

34 Abdullah Acehan, *age.*, 24.

35 Abdullah Acehan, *age.*, 24.

rir. Mirliva görevinde iken çıkartılan rütbe tasfiyesi kanunu neticesinde tenzili rütbeye uğrayan şairimiz miralay rütbesine indirilmiştir³⁶. Askeri tıbbiyenin fakülte olmasıyla beraber kadro dışı kalan şairimiz, İşkodra fırkası başhekimliğine nakledilmiştir. İşkodra savaşından sonra İzmir koldu baştabipliğine atanan şairimiz, buranın işgalinin akabinde İstanbul'a geri dönerek emekliye ayrılmıştır. Savaşın kaybedilmesinden sonra imzalanan mütareke neticesinde İstanbul işgal kuvvetleri tarafından işgali Mehmed Fahri Paşa'nın Bursa'ya taşınmasına sebebiyet vermiştir. Burada bulunan Işıklar Askeri Okulunda fizik, kimya dersleri okutmuştur. Şehrin kurtuluşundan sonra tekrar İstanbul'a dönen şairimiz, Davutpaşa Lisesinde başta fizik ve kimya olmak üzere tıbbi ilimlerle alakalı dersler okutmuştur. Yakalandığı katarakt hastalığı sonucunda ameliyat olmuşsa da gözlerini bu hastalığın pençesinden kurtaramayarak ömrünün son yıllarını ama olarak geçirmiştir. Şairimiz 1932 tarihinde yetmiş iki yaşında vefat etmiştir³⁷. Şairimiz Zehra hanımın vefatından sonra dört defa daha evlenir. Zehra hanımdan Halit Fahri Ozansoy ve Maide diğer evliliklerinden ise Nazan ve Melike adında iki kızı dünyaya gelir.³⁸

Ortaya koymuş olduğu eserlerden hareketle Mehmed Fahri Paşa'nın iyi bir eğitim aldığı görülmektedir. Arapça, Farsça, Almanca ve Fransızca bilmektedir. Öğrenmeye karşı müthiş bir isteğe sahip olan şairimizin hayatının son dönemlerinde İngilizce öğrenmeye uğraştığı kaynaklarda zikredilmektedir. İlim, fen ve edebiyat sahasında oldukça fazla eseri bulunmaktadır. Henüz genç yaşlarında edebiyata ve şiire merak saran şairimiz tıp, tiyatro ve tarihle ilgilenmiş tıp alanında bir hayli eserler kaleme almıştır. Kaynaklarda ifade dildiği üzere şairin aruz vezni ile şiirler kaleme almıştır.³⁹ Tasavvufi değerlerle yakından alakadar olan şairimizin Türkçe ve farsça olarak kaleme almış olduğu bir hayli manzumesi bulunmaktadır. Yine bu dönemde modern tarzda şiirler yazdığı ifade edilmektedir.⁴⁰ Hatta Bursa yıllarında "Lokman Hekim adıyla bir tıp gazetesi dahi çıkarmıştır."⁴¹ Başlıca eserleri şunlardır:

1. Alât-ı Cerrahiyye ve Tımar Edevâtının Def-i Teaffünü, Dr. P. Redar'dan tercüme 2. Fenn-i Cerâhîde İttihazı Lazım Gelen Tedâbir-i Sıhhiyye ve Onsekizinci asrın Evâhirinden beri Usul-i Cerrâhi-i Harbde Vuku Terakkiyat, Dr. Baret'den tercüme 3. Müntehâbât-ı Sıhhiye, 4. Hıfz-ı Sıh-

36 Abdullah Acehan, *age.*, 27/Kurdoğlu Ali, Şair Tabipler, İstanbul Enstitüsü Neşriyatı, N.58, Baha Matbaası, 606 İstanbul 1967, s. 267.

37 Kurdoğlu, *age.*, s.267.

38 Abdullah Acehan, *age.* ,23; Ölümüne dair bkz. <https://core.ac.uk/download/pdf/38328515.pdf>.

39 Abdullah Acehan, *age.*, 27.

40 Abdullah Acehan, *age.*, 27.

41 Abdullah Acehan, *age.*, 25.

hat-ı Sıyam ve Erkan-ı Sâire-i Dîn-i İslam: 5. Vezâifü'l-Aza: 6. Hıfz-ı Sıhhat-i İşgalât-ı Zihniyye: 7. Hıfz-ı Sıhhat-i Mevâşî, Manyo ve Baye'den tercüme: 8. Sıhhi ve Devâi Oda Cimnastiği: 9. Kar ve Isga, L. Barth-Henri Rogerden Tercüme: 10. Kolera Tedavisi ve Tedâbir-i muktaziye, 11. Bering musil Tedavisi Vasıtasiyle Kuş Palazı Tedavisi, Cosil'den Tercüme: 12. Çocuklara Mahsus hıfz-ı sıhha, 13. Hıfz-ı Sıhhat, Caustier Euge'den Tercüme: 14. Yeni Hıfz-ı Sıhhat Kıraati: 15. Sağlam İnsanlar ile Hastalarda İ'tam ve Tağdiyye ve Tedâbir-i Gıdâiyye, A. Gauitlerden, Tercüme: 16. Emrâz-ı Dâhiliyyeden Hastalık Timsalleri ve Teşhis-i Marazi Tâlimleri, Tercüme, 17. İntan ve Tağdiye, 18. Kalp ve Rietânın Kar ve Isgası Delâil-i Hikemiyyesi, J. Vir, P. Paget'ten, tercüme: 19. Mufassal Hıfz-ı Sıhha. 20. Tıbb-i Nebevîden Bir Hediyeye; Tabâbet ve Hıfz-ı Sıhhat: 21. Hıfz-ı Sıhhat-i Melbusât: 22. Hıfz-ı Sıhha. 23. Mikroplar ve Başlıca Sari Hastalıklar, Bunlardan Sakınma Çareleri: 24. İnsan Yapısı ve A'zalarının Vezâifi, 25. Evlerde sâri Hastalıklarının Bâhusus Çocukların Bakılması, K.Ful'dan Tercüme, 26. Müdâvat-ı Sıhhiye. 27. Yeni Hıfz-ı Sıhha, Mustafa Refet'ten Tercüme, 28. Mürşid-i Sıbyân.

Tarih ve Diğer Konulardaki Tercüme Eserleri Şunlardır: 1. Salon Eğlenceleri, Richard'dan Tercüme, 2. İlmü'l-Arz ve'l-Meâdin, 3. Sualli ve Cevaplı Tecvid, 4. Jan Gurdon, Emil Zola'dan tercüme, 5. İşkodra Tarih-i Harbi, 6. Eşya Dersleri, 7. Bergüzâr-ı Ramazan: Bu eser on beş sayfadan meydana gelmektedir. Eserde hemen baş tarafta bir tevhid yer almaktadır. Ardından manzum hilye, Hz. Peygamberin ahlakını anlatan bir manzume, Hz. Peygambere bir na't yer almaktadır. Ezan, sabah namazı, cami başlıklı manzumeler yer almaktadır, 8. Lorenten Yahut Saadet Yüzünden Felaket, Paul de Kock'tan tercüme, 9. Yedigâr-ı Hekim: Bu eseri on üç sayfadan meydana gelmektedir. Hemen baş tarafta mensur bir dibace yer almaktadır. Şair bu eseri "İhvân-ı dîne yâdigâr olarak bu eseri neşir itdim" diyor.

Tiyatro Eserleri: 1. Mağdûr-i Kalb Yahut Validenin Fedakâr Çocuğu Victor Sejour, Jules Henri'den tercüme, 2. Yat Borusu, 3. Taş Ocakları

Bunların haricinde Bir Bedbaht ve Şarl Teyzesi (Thomas Brendon'dan Tercüme), adlı iki tiyatro eseri onun adına İstanbul Şehir Tiyatrosu Kütüphanesi kataloglarında kayıtlı olup söz konusu bu eserlerin ona ait olup olmadığı ise bilinmemektedir.⁴²

4. MEHMED FAHRÎ PAŞA'NIN ŞEMÂİL-İ ŞERİFİ

Mehmed Fahrî Paşa'ya ait olan bu "Şemâ'il-i Muhammediye şalla'llâhu ta'âla 'aleyhi ve sellem" ser levhalı metin, şairin Bergüzâr-ı Ramazân eserinin içerisinde yer almaktadır. Bu eser on beş sayfadan meydana gelmektedir.

Eserde ayrıca şu manzumeler yer almaktadır: Bir tevhid yer almaktadır. Ardından manzum hilye, Hz. Peygamberin ahlakını anlatan bir manzume, Hz. Peygambere bir na't yer almaktadır. Ayrıca ezan, sabah namazı, cami başlıklı manzumeler yer almaktadır. Metin on beş bölüm ve doksan iki mısradan meydana gelmektedir. Eser “*Mefâ’ülün mefâ’ülün fe’ülün, Fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün, Mefûlü mefâ’ülün fe’ülün, Fe’ülün fe’ülün fe’ülün fe’ül*” gibi değişik kalıplar kullanılarak yazılmıştır. Fakat aynı zamanda, kafiyelenişi terkibi bent tarzında yani abab cc şeklindedir.

Eñ evvel halk olan nūr-ı Muḥammed

O nürdan aldılar nūrı güneşler

Gönüller kapladı ‘aşk-ı Muḥammed

O ‘aşkıñ şevkiyle durmayup işler⁴³

5. ESERİN İÇERİĞİ

Ele alıp incelediğimiz bu eser dört bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde Hz. Muhammedin ilk yaratılan olduğu dile getirilmektedir. İkinci bölümde yeryüzünde bulunan bütün nesnelere onun aşkıyla var olduğunu ve ona salat ve selam ettikleri ifade edilmektedir. Üçüncü bölümde insanların onun mükemmelliğiyle övüldüğü ve ona beslenen eşsiz muhabbetin konu edildiğini görmekteyiz. Şair dördüncü bölümden itibaren Hz. Peygamberin dış özellikleriyle alakalı detaylı bilgiler verir.

6. SONUÇ

1932 tarihinde vefat eden Mehmet Fahri Paşa, kendisinden önce kaleme alınan kimi hilye ve şemâil türünden yazılmış olan eserlerin etkisinde kalarak Hz. Peygamber’in dış özelliklerini ihtiva eden bir hilye kaleme almıştır. Söz konusu bu eseri kolayca ezberlenmesi maksadıyla manzum olarak yazmış olması da ihtimaller dâhilindedir. Eserde görüldüğü üzere hemen baş tarafında “Şemâ’il-i Muhammediye şalla’llâhu ta’âlâ ‘aleyhi ve sellem” ifadesi yer almaktadır.

Esere ait eldeki tek nüsha matbudur. Söz konusu eser Bursa’da bulunan Mu’in Matbaasında 1339 hicri tarihinde bastırılmıştır. Söz konusu nüsha, bir iki yer hariç oldukça temizdir. Yapılan katalog taramalarında eserin ikinci bir nüshasına ulaşılabilmiş değildir.

Eser, Hz. Peygamberi şöyle anlatır: Alnı açık kaşlarının arası parlak, siyahı tam siyah iken beyazı da tam beyazdı. Kaşları keman gibi kirpikleri sık yüzü ayın ondördü gibi parlamaktaydı. Yanakları etliydi. Dışleri sey-

43 Mehmed Fahri Paşa, *Bergûzâr-ı Ramazan*, Muin Hilal Matbaası, İstanbul, 1339. s. 7.

rek ve beyazdı, orta boylu ve ölçülüydü. Yani ne kısaydı ne de uzundu. Göğsünün ortasında elifi andırırçasına kıllıydı. Nazik bir bedene sahipti. İri kemikli ve güçlü bir bedene sahipti. Avuçları nazikti. Uzunca parmaklara sahipti

Eserin ilmî neşrinin de yapılmasıyla beraber hilye literatürüne katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

7. METİN

Şemâ'il-i Muhammediye şalla'llāhu ta'ālā aleyhi ve sellem

Eñ evvel halk olan rüh-ı Muḥammed
Eñ şoñra ba's olan haqq peygamberdir
Allahıñ resūli, ḥabibi Aḥmed
Hidāyet yolunda bize rehberdir

Kemā fi'l-Ḳur'ān rabbunā 'allem
Şalla'llāhu te'ālā 'aleyhi ve's-sellem

Eñ evvel halk olan nūr-ı Muḥammed
O nūrdan aldılar nūrı güneşler
Göñüller kapladı 'aşk-ı Muḥammed
O 'aşkıñ şevkiyle durmayup işler

Ḳudūmyla gitti cihāndan 'elem
Şalla'llāhu te'ālā 'aleyhi ve's-sellem

Kemterin ḳullarız efendimize
Muḥabbet ideriz cān u göñülden
Vücūd-ı şer'îfi neşr ider bize
Laṭîf bir rāyiha açılmış gülden

Daha pek çok laṭîf meclübı 'ālem
Şalla'llāhu te'ālā 'aleyhi ve's-sellem

Açıkdı alında güneş parlardı
Ḳaşlarıñ arası gümüşden berrāk
Gözleri aķında az ḥumret vardı
Siyahı çok siyah beyāzı da aķ

Es-selāmu ‘aleyhi ve āl-i ‘abā
 Ḥasan u Ḥüseyn Fāṭıma Mürtezā

Ḳābı ḳavseyn ḳaşları kemān gibiydi
 Gökdeki ḫilāle ḡıbṭa şalardı
 Kirpikler sultān-ı ‘aşḳ mū gibiydi
 Ḳurretü’l-‘aynını seyre dalaradı

Kirpikler gümrāhdı bālā vü pür-tāb
 Şala’llāhu te‘ālā ‘aleyhi vü aşḫāb

Ayñ on dördiydi yüzü müdevver
 Güzellik bāḡında gül gibi raḫşān
 Yanaklar mu‘tedil etliydi her yer
 ‘Aksinden olur dirahşān

⁴⁴numādī Ḥaḳ

⁴⁵Ḥalk

Dişleri seyrekdi inci dānesi
 Beyāzdı vü şimşek gibi çaḳardı
 Mübārek aḡzında nūr şelālesi
 Parlardı o dem ki aḡız açardı

Ne güzel yaratmış ḫabībin Allāh
 Eş-şalātu ve sellām yā resūlu’llāh

Gerdeni mu‘tedil berrāḳ u mevzūn
 İnsānlar içinde eñ güzeliydi
 Ya‘nī ne pek kışa ne de pek uzun
 Maḫşūl-i ḳudret-i lem yezeliydi

Ey kān-ı şefā‘at rūḫ-ı kā’ināt
 ‘Aleyke ve ‘alā ālike e’ş-şalāt
 Gögsünüñ tábında şahīfesinde
 Tüyden bir elif ḫaṭ olurdu manzūr
 Muḳaddes mübārek o sinesinde
 Görenler okurlardı āyāt-ı nūr

44 Sahife yırtık olduğundan bu mısranın baş tarafı eksik.

45 Sahife yırtık olduğundan bu mısranın baş tarafı eksik.

Eş-şalātu ve's-selāmu ey sırr-ı⁴⁶
Fahri-i 'āşıkā meded⁴⁷

Mübārek vücūdu nāzikterīndi
Görülmez başka hiç tüyden bir eşer
Güneşden şāf idi hem gevherīndi
Ziyā neşr iderdi eden bir nażar

Gönülden çekerdi taḥaşşürle āh
Eş-şalātü ve's-selāmu risālet penāh

Kemikler iriydi hem de merdāne
Cüşşeli dā'imā genç ü tevānā
Ḳāmeti mu' tedil hem de şāhāne
Yine de herkesden bülend ü bālā

'Uşşāka cemālūndür ru'yetü'llāh
Eş-şalātü ve's-selām yā nebiye'llāh

Tund idi kaviydi gümüş bāzular
Tenāsübde yekta hem de tāb-nāk
İderdi tefāḥur semāvāta yer
Firākile göklerden dā'imā ğam-nāk

'Aleyke şalāvatü'l-ḥalk ecma'ın
Ve 'alā ḥulefā'ike'r-rāşidīn

Avuçlar ḫabānlar virirdi nişān
Berg-i gülden öyle laḫif u merġüb
Kemāl-i lütfünden kazanırdı şān
Nereye dokunsa peyāmber-i ḫüb

Hem anam hem babam olsunlar fedā
Fahri-i 'āşık da yā nürü'l-mehdi

Parmaqlar ḫalem ḫudretti uzun
Göreni istiġrāk, ḫālet alırdı
O kadar dil-rubā o rütbe mevzūn
Ki engüşt ber-dehān ḫayret ḫalırdı

46 Sahife yırtık olduğundan bu mısranın son tarafı eksik.

47 Sahife yırtık olduğundan bu mısranın son tarafı eksik.

Eyā sırr-ı ve'ḍ-ḍuḥā v'enşakke'l-kamer
Seniñdir maḳām-ı maḥmūd u kevşer
Bi'l-cümle ḥaşā'il zātında mevcūd
Öyleki her biri bir tāc-ı serdir
Ḥaseb neseb kuvvet cemal 'ilm ü cūd
Her biri zātında bir şāh eşerdir

Şefi'-i meṭā'ı nebī-yi kerīm
Ve inneke le'alā ḥuluḳin 'azīm⁴⁸

Şallū 'aleyhi ve's-sellimū teslimā
Ḥattā tenālū cenneten ve na'īmā⁴⁹

48 "Ve Sen elbet ki, yüce bir ahlāk üzeresin." (el-Kalem, 4) Komisyon, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010. s. 563.

49 Cennete ve ni'metlerine eremezsiniz.

KAYNAKÇA

- Acehan Abdullah, *Halit Fahri Ozansoy, Hayatı Eserleri Sanatı*, Sakarya Üniversitesi SBE., (Yayınlanmamış Dr. Tezi), Sakarya 1998.
- Atalay Mehmet, "Hakani ve Hilyesi I-II", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 1991
- Bayraktar İbrahim, *Edebî ve İlmi Açından Hadis*, Işık yayınları, İzmir 1993.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.
- Dölek Adem, *Edebî Açından Hadislerde Teşbih ve Temsiller*, Ekev Yayınları, Erzurum 2001.
- Erdoğan Mehtap, *Türk Edebiyatında Manzum Hilyeler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.
- Güngör Zulfikar, *Türk Edebiyatında Türkçe Manzum Hilye-i Nebeviler ve Nesimi Mehmed'in Gülistan-ı Semail'i*, Ankara Üniversitesi, SBE., (Yayınlanmamış Dr. Tezi), Ankara 2000.
- Güngör Zulfikar, *Bir Edebî Tür Olarak Hilyeler, Bir Kutlu Doğum şaheseri Mevlid ve Süleyman Çelebi*, TDV. Yayınları, Ankara 2010.
- İbni Abdulber, *El-İstiyâb Fî-Ma'rîfeti'l-Ashâb*, Tahkik, Ali Muhammed Bicâvî, Daru'l-Ciyl Beyrut c. 3, s. 102.
- İbrahim Cudi Efendi, *Lügat-i Cudi*, Hzl. Prof. Dr. İsmail Parlatur vd. TDK., Yayınevi, Ankara 2006.
- İmam Malik, *El- Muvatta*, Çeviren Abdülvahab Öztürk, Kahraman Yayınları İstanbul 2013.
- Kandemir Yaşar, "Şemâ'il", *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, İstanbul 2010.
- Karagöz İsmail, *Dini Terimler sözlüğü*, DİB., Yayınları, Ankara 2015.
- Kazancıgil Aykut, *Tıp Fakültesi Tarihçesi(Mira't-ı Mektebi Tıbbiye)*, Özel Yayınları, Divi Matbaası, İstanbul 1991.
- Komasyon, Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, DİB., Yayınları. Ankara 2010.
- Kurdoğlu Behçet Veli, *Şâir Tabibler*, İstanbul Enstitüsü Neşriyatı N.58, Baha Matbaası, 606 İstanbul 1967.
- Mehmed Fahrî Paşâ, *Bergüzâr-ı Ramazan*, Muin Hilal Matbaası, İstanbul, 1339.
- Müslim, *Sahih-i Müslim*, Çev. Beşir Eryasoy, Karınca Yayınları, İstanbul 2013.
- Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Kâti'*, TDK Yayınları Ankara 2000.
- Nazzima Ali - RESAD Faik, *Mükemmel Osmanlı Lügati*, hzl. Necat Birinci vd. TDK Yayınları, Ankara 2009.
- Pala İskender, *Hilye-i Saadet*, Kapı Yayınları, İstanbul 2016.
- Sünnen-i Tirmizi, *Yayına Hzl. Abdullah Parlayan*, Konya Kitapçılık, Konya 2007.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005.
- Tıp Fakültesinin eski Müderrislerinden Dr. Fahri Pş. Vefat Etti. *Servetifünûn dergisi*, 1878/193. <https://core.ac.uk/download/pdf/38328515.pdf> (E.T 24.01.2018).
- Komasyon, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, c. 4 İstanbul 2004.
- Türkçe Sözlük, TDK., Yayınları, Ankara 1998.
- Yardım Ali, "Hilye-i Saadet, Peygamber Efendimizin Yaratılış Güzellikleri", *Kubbe-alti Akademi Mecmuası*, Yıl 7, Sayı: 4, İzmir 1978, 5. 15.
- Yardım Ali, *Peygamberin Şemâ'ili*, Damla Yayınevi, İstanbul 1998.